

Szakmai zárójelentés az „Ultrarövid infravörös és távoli infravörös (THz-es) fényimpulzusok előállítására és alkalmazására” című, T 038372 számú OTKA projekthez

A projekt eredetileg kért időtartama: 2002 február 1. – 2004. december 31. Az időtartam meghosszabbításra került 2005. december 31-ig.

A projekt OTKA támogatása a teljes időtartam alatt: 6.000 eFt

Bevezetés

A projekt célja olyan eszközök kutatása és fejlesztése volt, amelyek ultrarövid impulzusokat állítanak elő a közeli és a távoli infravörös spektrum tartományon. A közeli infravörös (1-1,5 μm hullámhosszú) impulzusokat az ultragyors kommunikációs eszközök, és az ezekben alkalmazott anyagok kutatásában és fejlesztésében lehet alkalmazni. A távoli infravörös (újabbán THz-esnek nevezett) impulzusok azért bírnak nagy jelentőséggel, mert lehetővé teszik a kisenergiájú gerjesztések nagy időfelbontású dinamikájának vizsgálatát a szilárdtest fizika, a kémia és a biológia területén. A THz-es impulzusok lehetséges fontos alkalmazásai között vannak olyanok, amelyek nem igényelnek nagy időbeli feloldást, ugyanakkor megvalósításukhoz **nagy THz-es impulzus energiára vagy átlagteljesítményre van szükség.** Ilyen alkalmazás például a spektrálisan feloldott képalkotás, amit a biztonságtechnikában lehet felhasználni (ruha alatt vagy csomagban, borítékban elhelyezett fegyver, robbanószer vagy kábítószer felismerése). **A tudományos kutatás lehetőségeit a THz-es ESR döntő mértékben növelheti majd.** Ehhez szintén nagy teljesítményű (W) THz-es forrásra lesz szükség.

A munkatervnek megfelelően, mindkét tartomány esetén, a széles körben elterjedt Ti:zafír lézerek fényimpulzusainak nemlineáris optikai frekvenciakonverziójával (optikai parametrikus oszcillátor (OPO), illetve optikai egyenirányítás segítségével) állítottuk elő az impulzusokat a kívánt spektrális tartományon. Az elvégzett kutatások azonban nem teljesen a kutatás munkatervének (szerződés 2. sz melléklete) megfelelőek voltak. A kutatás súlypontja eltolódott a THz-es impulzusok felé. Ez nagyobb részben tudatos volt, de a külső körülmények is ebbe az irányba hatottak. Az utóbbi években ugyanis az optikai parametrikus erősítők térhódításával az OPO-k iránti érdeklődés nagyon visszaesett, ugyanakkor a THz-es tudomány gyors fejlődése igényli a hatékony THz-es impulzusgenerálást. A súlyponteltolódás konkrétan azt jelenti, hogy a PPLN OPO-t megterveztük, de eddig nem építettük meg, ugyanakkor a munkatervben szereplő THz-es impulzusgenerálási elrendezésen kívül még másik kettő elrendezést is kifejlesztettünk. Ezenkívül nem OPO impulzusokkal mértük félvezetők dinamikáját, hanem a THz-es impulzusok előállításánál figyeltünk meg fonon dinamikát. Továbbá olyan kísérleteket kezdtünk el, amelyeknek célja biológiai minta (bakterio-rhodopszin) által kibocsátott THz-es sugárzás megfigyelése, és ebből a mintában lejátszódó töltésmozgás meghatározása. Összességében tehát a tervezettől kissé eltérő, de annál lényegesen több kutatást végeztünk. Azt, hogy **helyes volt a kutatás súlypontjának eltolása a THz-es tudomány irányába mutatja az, hogy a tervezettnél csaknem négyszer több (!) (három helyett 11) referált folyóiratcikket írtunk a projektben elért kutatási eredményekről.**

Legfontosabb eredmények:

1. Minden eddiginél rövidebb (12 fs időtartamú) impulzusokat előállító OPO tervezése

Korábban kidolgozott számítógépes modellel végzett átfogó számításokkal megmutattuk, hogy nemlineáris kristályként periodikusan polarizált LiNbO₃-ot (PPLN) tartalmazó OPO-val minden eddiginél rövidebb (<12 fs) időtartamú fényimpulzusokat lehet előállítani az optikai információtovábbításban fontos, 1,3 μm hullámhossz tartományon. Meghatároztuk a kísérleti megvalósítás szempontjából fontos összes paramétert: a PPLN periódusát, az optimális pumpáló hullámhosszat, a szükséges csoportkésés-diszperzió kompenzálás mértékét, az OPO rezonátorhosszának tolerálható eltérését az optimális értéktől, stb..

2. THz-es impulzusok előállítása

2.1. Döntött impulzusfontú gerjesztés

A munkatervnek megfelelően megterveztünk egy általunk javasolt új elven, a pumpáló impulzus intenzitásfrontjának dőlésén alapuló, ultrarövid THz-es impulzusok előállítására alkalmas elrendezést. Ahhoz, hogy az optikai egyenirányítás hatékony legyen (más nemlineáris frekvencia átalakító folyamatokhoz hasonlóan) szükséges, hogy teljesüljön egy fázisillesztési feltétel. Optikai egyenirányítás esetén a fázisillesztés feltétele akkor teljesül, ha a pumpáló impulzusok csoportsebessége megegyezik a keltett THz-es sugárzás fázissebességével, vagyis:

$$v_{cs}^p = v_f^{THz}. \quad (1)$$

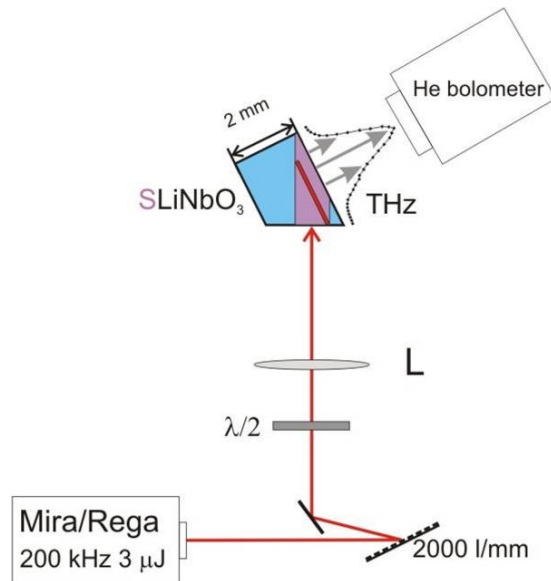
A LiNbO₃ kristály nemlineáris együttthatója kiemelkedően nagy [7], így fázisillesztés teljesülése esetén nagy hatásfokkal lehetne használni THz-es impulzusok optikai egyenirányítással történő előállítására. Jól ismert azonban, hogy a THz-es törésmutatója több mint kétszerese a láthatóbeli csoport-törésmutatónak, vagyis a fázisillesztés extrém módon nem teljesül. Ezen a problémán segít a pumpáló impulzus frontjának γ szöggel történő döntése. Ekkor ugyanis a pumpáló impulzusfrontnak az impulzusfront által keltett, és arra merőlegesen terjedő THz-es sugárzás terjedési irányával megegyező komponense számít [1], vagyis (1) helyett a következő egyenletnek kell fennállnia:

$$v_{cs}^p \cdot \cos \gamma = v_f^{THz}. \quad (2)$$

Ez az egyenlet pedig a γ szög megfelelő megválasztása esetén teljesül. Az impulzusfront döntését például az impulzusok optikai rácson történő diffrakciójával lehet elérni. A diffraktált nyaláb viszont szögdiszperzióval rendelkezik.

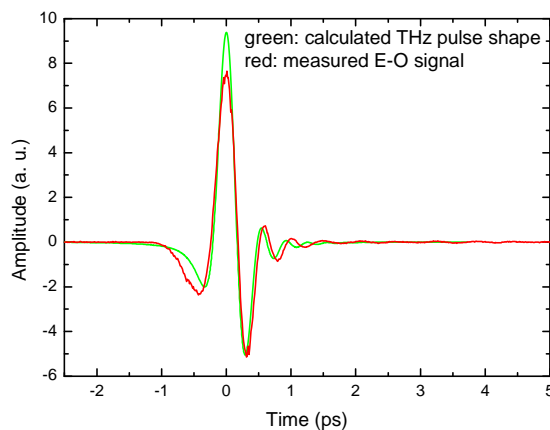
Kidolgoztunk egy geometriai optikai modellt [3], amellyel szögdiszperzióval rendelkező optikai elrendezésekben számolható ultrarövid impulzusok időbeli lefutásának a megváltozása. Ilyen számolások szerint az 1. ábrán látható elrendezésben 50 fs-nál hosszabb impulzusok időbeli torzulása nem számottevő [3]. A LiNbO₃ kristály abszorpciója a THz-es tartományon jelentősen függ a Li/Nb aránytól és a fotorefrakció csökkentése érdekében alkalmazott Mg adalék koncentrációjától (részletesebben lásd később). A kísérleteinkben közel sztöchiometrikus, 0,6 mol% Mg adalékolású kristályt alkalmaztunk, ugyanis méréseink szerint ennek a legkisebb a THz-es abszorpciója. A LiNbO₃ kristály két felülete egymással 64° szöget zár be annak érdekében, hogy a pumpáló és a keltett THz-es nyaláb egyaránt merőlegesen haladjon át az egyik, illetve a másik felületen.

150 fs időtartamú, 3 μJ energiájú pumpáló impulzusokat alkalmazva szobahőmérsékleten 100 pJ, 77 K hőmérsékleten pedig 400 pJ energiájú 2THz átlagos frekvenciájú impulzusokat tudunk előállítani [2,7].

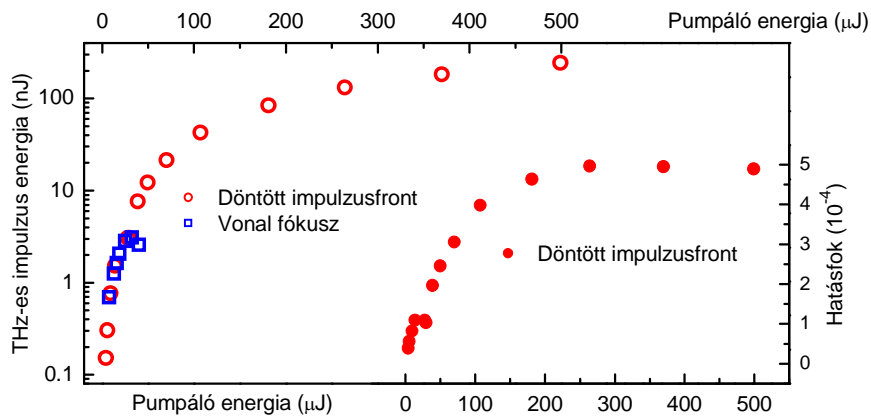
1. ábra: THz-es impulzusok döntött pumpáló impulzusfronttal történő gerjesztésére használt elrendezés.

A kb. 0,5 ps időtartamú THz-es impulzus lényegében egyetlen periódusból állt (lásd 2. ábra).

2. ábra: A döntött impulzusfrontú gerjesztéssel keltett THz-es impulzus elektromos térerősségének mért (piros) és szimulált (zöld) időbeli lefutása.

Később megmutattuk, hogy döntött impulzusfrontú gerjesztést alkalmazva a THz-es impulzusok energiája egyszerűen növelhető a gerjesztő impulzusok energiájának és nyalábkeresztmetszetének egyidejű növelésével. Ilyen módon, 0,5 mJ energiájú pumpáló lézertimpulzusokat alkalmazva 260 nJ energiájú THz-es impulzusokat tudunk előállítani [11] szobahőmérsékleten (lásd 3. ábra). Az energia hatások elérte a 0,5 ezrelék értéket. Ez azt jelenti (mivel a THz-es impulzusok frekvenciája 200-szor kisebb, mint a pumpálóé), hogy a kvantumhatásfok 10 % volt. Ez kimagaslóan jó érték. **Az általunk elért THz-es impulzusenergia ezerszerese (!) a nemlineáris anyagként a THz-es impulzusok előállítására általánosan használt ZnTe kristályt, és szintén 0,5 mJ energiájú pumpáló impulzusokat alkalmazó kísérletekben előállított THz-es impulzusok energiájának. Ez a nagy energia, és az ennek megfelelő nagy (néhány MV/cm) elektromos térerősség számos alkalmazást tesz majd lehetővé.**

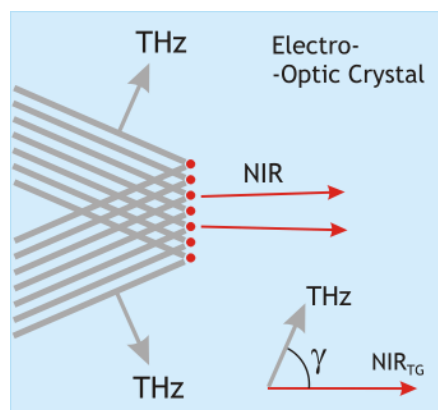
3. ábra: Döntött impulzusfrontú gerjesztéssel előállított THz-es impulzusok energiája, és az optikai egyenirányítás energia hatásfoka a gerjesztő energia függvényében.

2.2. Vonallá fókuszált nyalábbal történő gerjesztés

Megmutattuk [6], hogy néhány μJ energiájú pumpáló impulzusok alkalmazása esetén a döntött impulzusfrontú gerjesztéssel megegyező hatásfokkal lehet THz-es impulzusokat előállítani egy egyszerűbb elrendezéssel. A pumpáló nyalábot egyszerűen egy hengerlencsével kell a nemlineáris kristályba fókuszálni. Nagyobb gerjesztő energiák esetén azonban ezzel az egyszerű elrendezéssel (lásd a kék négyzeteket a 3. ábrán) nem lehet olyan nagy THz-es impulzusenergiát elérni, mint a döntött impulzusfrontú gerjesztéssel [11]. Ennek többek között az az oka, hogy a kis nyalábméret miatt az intenzitás már néhányszor $10 \mu\text{J}$ energia esetén is eléri a kristály roncsolási küszöb értékét.

2.3. Két nyalábbal történő gerjesztés

A döntött impulzusfrontú és a vonal alakú gerjesztés alkalmazásával lényegében egyetlen periódusból álló, és így szükségképpen széles spektrális eloszlású THz-es impulzusokat lehet előállítani. Kidolgoztunk egy egyszerű eljárást hosszabb időtartamú (néhány ps) és keskeny spektrumú THz-es impulzusok előállítására. Ha két ultrarövid impulzus kis szögben találkozik, akkor az interferenciájuk egy csíkrendszert hoz létre.

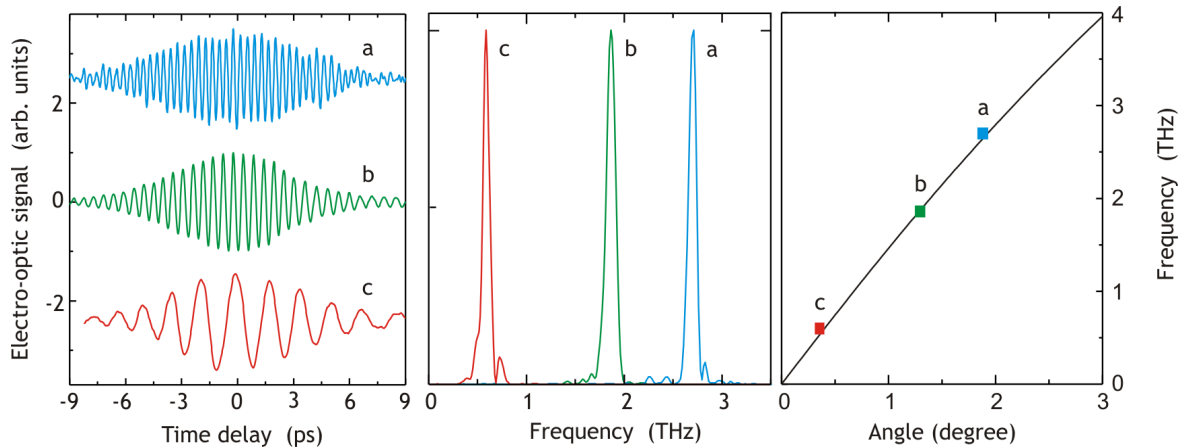

4. ábra: THz-es impulzus keltése két pumpáló nyaláb interferenciájával.

Miközben ez a csíkrendszer a nemlineáris kristályban terjed (lásd 4. ábra) két ferdén oldalirányban terjedő sík fázisfrontú THz-es impulzus jön létre. Ezek az impulzusok annyi periódust tartalmaznak, amennyit a csíkrendszer. A THz-es impulzus periódusideje a gerjesztő csíkrendszer térbeli periódusával arányos, ez pedig az interferáló pumpáló nyalábok

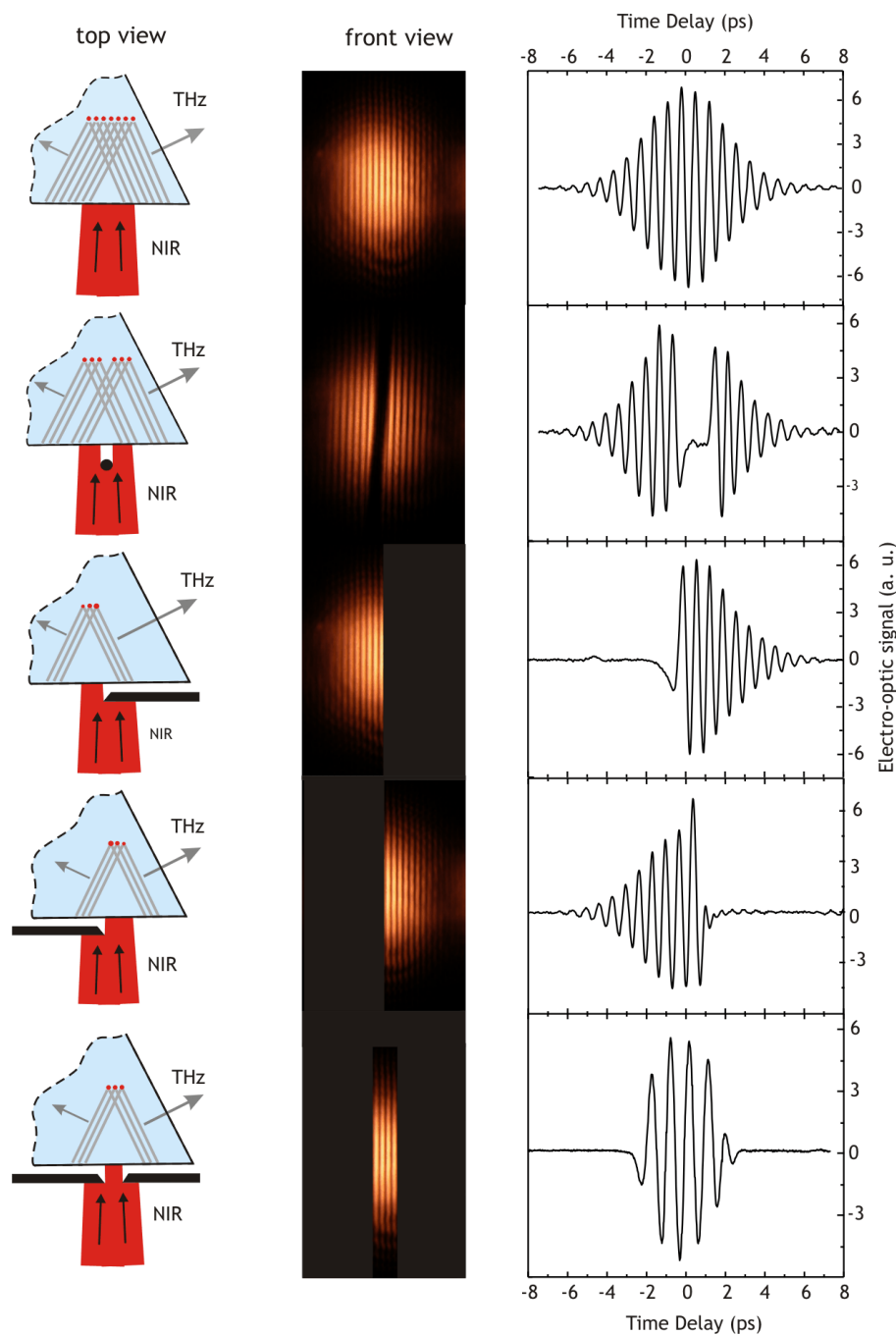
közötti α szögtől függ. Azaz két pumpáló nyalábot alkalmazva, és az általuk bezárt szöget változtatva, **változtatható frekvenciájú THz-es impulzusokat lehet előállítani**. A THz-es impulzusok időtartama az α szögön kívül a nyalábok méretétől függ.

Pumpálásra egy Ti:zafir lézerrendszer 150 fs időtartamú, 3 μJ energiájú impulzusait alkalmazva 1.8 pJ energiájú hangolható THz-es impulzusokat állítottunk elő [5]. Ez pontosan akkora energia, mint amellyel azok a THz-es impulzusok rendelkeztek, amelyeket PPLN segítségével állítottak elő, az általunk használttal megegyező pumpáló impulzusokat alkalmazva. Az általunk javasolt és megvalósított elrendezés nagy előnye, hogy nagyon **egyszerűen lehet hangolni a THz-es impulzusok frekvenciáját**. Az 5. ábra mutatja a THz-es impulzusok hangolhatóságát.

5. ábra: Balról jobbra: A két pumpáló nyalábbal keltett THz-es impulzusok elektromos térerősségének időbeli lefutása három különböző α szög esetén, az ezekből számolt spektrum, és a spektrum maximuma mint α függvénye.

A csíkrendszer térbeli intenzitás eloszlása és a keltett THz-es impulzusok időbeli lefutása közötti megfeleltetés nem csak a frekvencia változtatását teszi lehetővé, hanem azt is, hogy a THz-es impulzusok időbeli lefutását szinte tetszés szerint változtassuk a pumpáló nyalábok térbeli intenzitás-eloszlásával. Erre mutat néhány példát a 6. ábra.

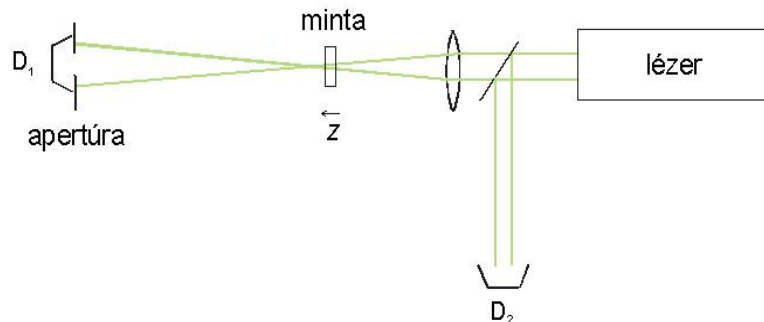
6. ábra: Balról jobbra: A gerjesztő nyalábok intenzitás-eloszlásának megváltoztatására használt elrendezés, a mért CCD kamerával detektált intenzitás-eloszlás (fehér a legintenzívebb rész), és az előállított THz-es impulzus mért időbeli lefutása.

3. LiNbO₃ tulajdonságainak vizsgálata

3.1. Fotorefrakció és nemlineáris abszorpció mérése

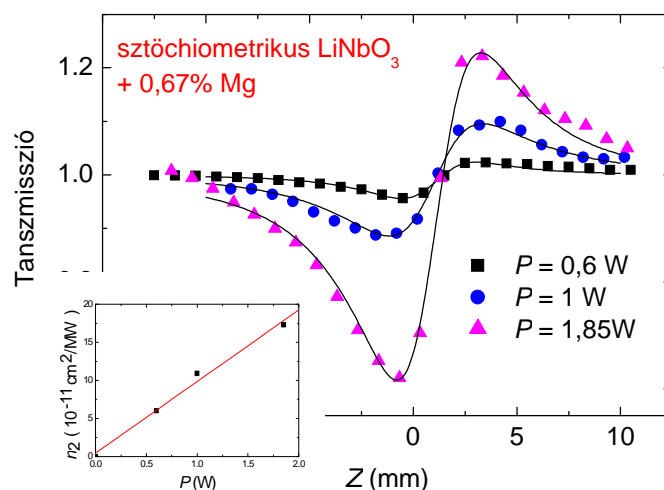
A nemlineáris optikai frekvencia-átalakítók, így az OPO-k tervezésénél is lényeges szempont a nyalábok stabilitása. A LiNbO₃ nagyintenzitású frekvencia-átalakítóként történő alkalmazása során az anyagnak olyan hátrányos nemlineáris tulajdonságaival kell szembenéznünk, amely törésmutató változásban nyilvánul meg és a nyalábok torzulásához vezet. Ezek közül legfontosabb a fotorefrakció, vagyis a törésmutató intenzív fény hatására történő megváltozása. Ez a jelenség adalékolatlan LiNbO₃ esetén a nyaláb erőteljes anizotrop

torzulását eredményezi már kis (W/cm^2) intenzitás esetén is. Ezen probléma orvoslása céljából az anyagot Mg-mal adalékolják, aminek a látható tartományban fotorefrakciót mérséklő hatása van. A fotorefrakciót befolyásoló másik tényező a kristály sztöchiometriája (Li/Nb arány).

7. ábra: Z-scan elrendezés vázlata.

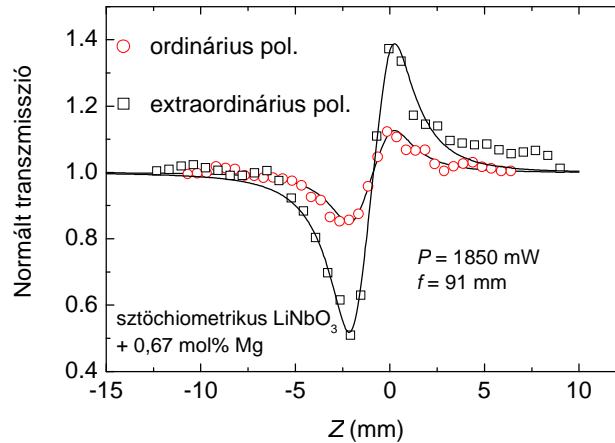
A LiNbO_3 alapú nemlineáris optikai frekvencia-átalakítók fejlesztéséhez néhány olyan alapkutatás jellegű vizsgálatot végeztünk el, melyek elsődleges fontosságúak a legmegfelelőbb összetételű kristály kiválasztásához. 2001-ben összeállítottuk a vizsgálat alapjául szolgáló kísérleti elrendezést (7. ábra), ami egy 1990 óta létező (ún. Z-scan) eljárásnak a továbbfejlesztése. Az elrendezés alkalmas a nemlineáris törésmutató, és nemlineáris abszorpciós együttható nagy érzékenységgel történő meghatározására. A Z-scan elmélet szakirodalmában erősen korlátozott alkalmazhatósági körét, mind kísérleti, mind pedig elméleti vonalon tovább szélesítettük, ami az alkalmazások szempontjából is fontos. A Z-scan méréseket a kristályszeleten áthaladó nyáláb intenzitás-eloszlásának részletes vizsgálatával, és a nemlineáris effektus időbeli vizsgálatával kiegészítve **lehetővé vált a nemlinearitás eredetének tisztázása [10]. Ezáltal külön tudtuk választani azokat az eseteket, amikor a fotorefrakció, illetve amikor a termo-optikai nemlinearitás volt a domináns. Megmutattuk, hogy bizonyos Mg küszöbkoncentráció felett a fotorefrakció praktikusán zérus, továbbá, hogy ez a küszöbérték függ a sztöchiometriától. Megmutattuk, hogy a küszöb feletti, nem fotorefraktív minták esetében tisztán a termo-optikai nemlinearitás felelős a törésmutató változásért.**

8. ábra: A teljesítménnyel arányos nemlineáris törésmutató az abszorpció nemlinearitására utal.

Különböző intenzitások mellett elvégzett mérésekkel (8. ábra) azt is demonstráltuk, hogy az anyag melegedéséért **a lineáris és a nemlineáris abszorpció egyaránt felelős, és ez utóbbi a domináns [4]. A termo-optikai effektus sajátosságait figyelembevevő elméletet**

dolgoztunk ki [9] azzal a céllal, hogy a méréseket ezzel kiértékelve a lineáris és nemlineáris abszorpciós együtthatókat meghatározhassuk, melyeknek igen nagy érzékenységgel történő mérésére módszerünk egyedülálló. MW/cm²-es lézertenzitás mellett ugyanis 2 mm-es vastagságú mintát használva más módszerrel nem lehetséges az $\alpha = 0,6$ 1/m és $\beta = 2,9 \times 10^{-9}$ m/W értékű abszorpciós együtthatók pontos mérése.

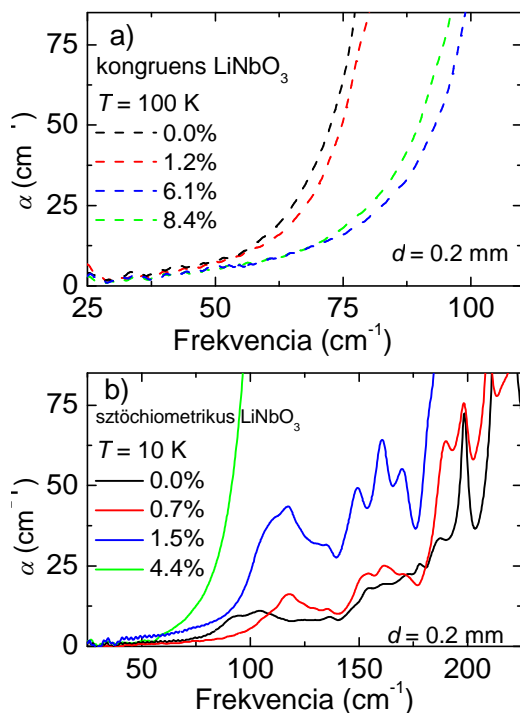

9. ábra: A görbék demonstrálják a nemlineáris abszorpció anizotrópiáját.

Megmutattuk továbbá, hogy a LiNbO₃ nemlineáris abszorpciója anizotrop (9. ábra) [10].

3.2. Törésmutató és abszorpciós együttható mérése a THz-es tartományon

Annak érdekében, hogy a lehető legjobb hatásfokú hangolható THz-es sugárforrást előállítsuk, a különböző összetételű (sztöchiometriájú illetve Mg koncentrációjú) LiNbO₃ kristályok törésmutatójának és abszorpciójának frekvenciafüggését lényeges ismernünk a THz-es tartományon. A törésmutató ismeretére a fázisillesztés megvalósításához, az abszorpció ismeretére pedig a veszteség minimalizálása miatt van szükség. Részletesen

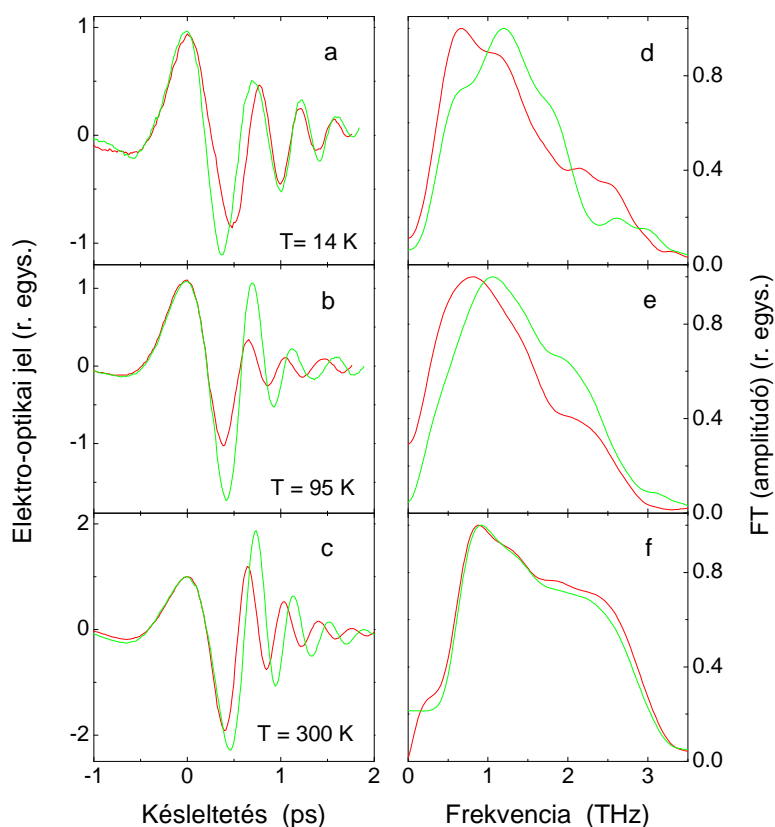
10. ábra: Sztöchiometrikus és kongruens LiNbO₃ abszorpciós együtthatója a THz-es tartományon.

vizsgáltuk a törésmutatót és az abszorpciós együtthatót a 20-200 cm⁻¹-es frekvencia-tartományon. Adalékolatlan illetve Mg-mal különböző koncentrációkban adalékolt sztöchiometrikus és kongruens mintákat vizsgáltunk, és hasonlítottunk össze 10, 100, 200 és 300 K hőmérsékleten [12]. A mérésekre a stuttgarteri Max-Planck Institut für Festkörperforschunggal való együttműködés keretein belül került sor. **Méréseink kiértékelésével megmutattuk, hogy az adalékolatlan minták közül minden frekvencián és hőmérsékleten a (más szempontokból is kedvezőbb) sztöchiometrikus LiNbO₃ lényegesen kisebb abszorpciós együtthatóval, és kisebb törésmutatóval rendelkezik, mint a kongruens. Továbbá az alkalmazások szempontjából különösen előremutató eredmény, hogy mind a kongruens, mind a sztöchiometrikus összetétel esetén a fotorefrakciós küszöbhez legközelebb eső**

Mg koncentrációjú összetétel esetén minimális az abszorpciós együttható (10. a, b. ábra), kongruens összetétel esetén pedig a törésmutató is. Ezenkívül megmutattuk, hogy a Mg küszöbkoncentrációhoz közeli sztöchiometrikus és kongruens összetétel közül a sztöchiometrikusnak lényegesen kisebb az abszorpciós együtthatója valamennyi hőmérsékleten. **A fenti eredmények alapján tehát a küszöbkoncentrációt legjobban megközelítő Mg koncentrációjú sztöchiometrikus kristály a legperspektivikusabb a THz-es sugárzás előállítására.**

4. Kényszerített fonon bomlás LiNbO₃-ban

Megfigyeltük, hogy amikor nagyenergiájú THz-es impulzusokat keltünk, a pumpálás növelésével (amivel együtt jár a THz-es energia növekedése) a hatásfok telítődik [2]. Ez látható a 3. ábrán is. E jelenség okának felderítése érdekében mértük a keltett THz-es impulzusok időbeli lefutását a hőmérsékletet és a THz-es impulzus energiáját változtatva. Ezeknek a mérési eredményeknek egy részét mutatja a 11. ábra.

11. ábra: THz-es impulzusok időbeli lefutása (bal oszlop) és spektruma (jobb oszlop) három különböző hőmérsékleten egységnyi pumpáló energia (zöld görbék) és kétszer nagyobb pumpáló energia (piros görbék) esetén.

Látható, hogy nagyobb pumpáló- és THz-es impulzus energia esetén a THz-es impulzus időben későbbi részén az oszcilláció amplitúdója lecsökken a kezdeti amplitúdóhoz képest. Ez a csökkenés közepes hőmérsékleten a legjelentősebb. Ezek a megfigyelések összhangban vannak annak feltételezésével [9], hogy a fonon-polaritonok (a THz-es impulzusok a LiNbO₃-ban) akusztikus fononokká történő kényszerített bomlása játszódik le.

Publikációk bemutatása:

Az útmutatónak megfelelően csak azt az egy konferencia kiadványt szerepeltetjük a közlemények jegyzékében, amely olyan eredményt mutat be, amelyet még nem publikáltunk referált folyóiratban. Mivel a költségvetés „Külföldi utazás, konferencia részvétel” rovata jelentős túlköltést mutat (a teljes költségvetésben nincs túlköltés) fontosnak tartom leírni, hogy az OTKA projekt eredményeit bemutattuk összesen 10 előadáson a legnagyobb nemzetközi lézeres konferenciákon (CLEO, QUELS, Ultrafast Phenomena). Az egyik előadás színvonala lehetővé tette, hogy a Postdeadline szekcióban szerepeljen.

A 11 db referált folyóiratcikk összesített impakt faktora (IF) 26, az átlagos IF 2,3, és az összesített IF/OTKA költségvetés arány 4.3 IF/MFt.